

Satire tussen ‘deze Vlaamsche wallen’

JAN VAN LOO

*Daarna, godbetert, werd hij predikant
Gezegend werk! Maar helpen deed het niet¹*

Inleiding

Bij de viering van een 250-jarig bestaan ligt het voor de hand om flink uit te pakken. En hoe kan dat beter dan eminente grootheden die lid geweest zijn van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen, in de schijnwerpers te zetten? Maar is dat wel eerlijk tegenover al die leden die weliswaar lid waren, maar niet vooropliepen in de wetenschappelijke gelederen? Zij die er eveneens trots op waren om te zijn opgenomen in deze schare, ook al bevonden zij zich soms in het midden ervan of sukkelden ze ergens in de achterhoede. Het is nu een uitgelezen moment om enkelen van hen ten tonele te voeren.

En dat laatste nemen we letterlijk: in de hiernavolgende tekst staat de analyse van een toneelstuk centraal en daarmee begeven we ons op een weinig betreden terrein als het gaat om bestudering van de leden van het Genootschap: dat van kunst en cultuur. Juist omdat zij tot de elite behoorden, ligt het voor de hand dat velen van hen zich ook op dit gebied niet onbetuigd lieten. Dit artikel beperkt zich daarbij tot het genre van de satire, omdat er sprake is van een hekelspel. Na een beknopte toelichting op het begrip satire zal gepoogd worden het genre te duiden in het achttiende-eeuwse Zeeland. Vervolgens volgt een analyse van het toneelspel, waarbij een aantal van de optredende toneelfiguren apart belicht zal worden. Zij blijken ons te leiden naar personen in het dagelijkse leven van Hulst in Staats-Vlaanderen rond 1775 en twee van hen zijn tijdens hun leven lid geweest van het Genootschap. Na de analyse is er aandacht voor hun persoon in relatie tot het lidmaatschap. Tenslotte worden nog enkele vragen besproken zoals: uit welke

---

1 Drs. P. en Paul Lemmens, *Dat lentebal. 33 balladetten*, 1983.

hoek is dit hekelspel afkomstig (katholiek of protestant) en wie is de auteur? Bij de laatste is er ook aandacht voor vragen als: voor wie is het geschreven en hoe kwam het handschrift terecht in het familiearchief Van den Brande?

Satire

Tegen het einde van de zeventiende eeuw was het gedaan met de rederijkerskamers in Zeeland (alleen Veere hield het een eeuw langer vol). Het zou echter naïef zijn om te veronderstellen dat na dit afscheid van de rederijkers gestopt werd met het schrijven van gedichten, toneelspellen en alle mogelijke varianten van schrijfsels waaraan men in die dagen plezier beleefde. Dat werk werd onverdroten voortgezet. Een uitzonderlijk genre daarbij is de satire, waarbij men zich onder andere bediende van spot- of hekeldichten (burleske verzen) of, zoals in ons geval, van een hekelspel, maar ook proza behoorde tot de mogelijkheden. De verschijningsvorm van de satire was vaak die van het pamflet.

In een satire valt men iemand of iets aan. De ondeugden die de satiricus opvoert, maken duidelijk waar hij de norm stelt, met andere woorden welke deugden zijn goedkeuring wegdragen. Hij overdrijft zijn aanval in sterke mate en strooit met dubieuze waarheden. Plaats en datum evenals persoon, zijn bekend. De lezer dient zich evenwel permanent te realiseren dat er sprake is van literaire fictie.² Een 'bestseller' op dit terrein is *Burlesque notulen der Staten van Zeeland*, waarin de vergaderingen van 1676 tot 1684 zijn opgetekend. Van dit handschrift zijn diverse afschriften met verschillende titels bekend.³ Het is geschreven door Michiel Michielsen, raadpensionaris van Vlissingen. Om te zorgen dat lezers goed weten over wie of wat het gaat, zijn er bij sommige uitgaven van dit werk sleutels toegevoegd of zelfs apart uitgegeven. De trend om op spottende wijze zaken aan de kaak te stellen, heeft zich in de eeuw die volgde, voortgezet. Deze aanpak lijkt uitgegroeid te zijn tot een ware cultus. Vreemd genoeg is hiernaar weinig (uitgebreid) onderzoek verricht.

2 Gegevens over het genre satire zijn ontleend aan Karel Bostoën, De ontkenning van de satire in de christelijke literatuurbeschouwing, of hoe de *Historie van B. Cornelis* in de negentiende eeuw de reputaties van geleerden knakte. In: *Secrete Penitentie, Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandse satire*, 7 (1995), 1-11, met name 1-3. Ook op: <https://www.apud.net/index.php/secrete-penitentie/199-sp1501>, (Gezien 20 nov. 2018).

3 Een voorbeeld: ZB, KLUIS Hs 6210, Michiel Michielsen, *Notulen der Staate vergaaderinge 1676-1684*. Er zijn ook versies met andere jaartallen.

Schimpdigten

Ook een succes was *Illustre Ambassade van Jan Pr. van den Brande, Heere van Cleverskerke*, een hekeldicht op Jan Pieter van den Brande (ca. 1645 - ca. 1712), burgemeester van Middelburg, die in 1694 benoemd werd tot ambassadeur in Engeland. Behalve tal van afschriften als manuscript bestaan er gedrukte versies.⁴ Een verzamelband met op de rug het opschrift *Schimpdigten* begint met zo'n handschrift van de *Illustre Ambassade*.⁵ Uit de titel blijkt wat de lezer kan verwachten: gedichten waarin sprake is van hekelen, honen of spotten. Het hekelspel *Jeremias* is in deze zelfde bundel opgenomen als vijfde handschrift.

Schimpdigten is een interessante verzameling bestaande uit 46 teksten die gezamenlijk een beeld schetsen van wat men in die dagen humoristisch vond. Sommige waren populair en vindt men ook in andere verzamelingen, zoals bijvoorbeeld *Zeeuse Rommelsoode* en *Den verstandigen Landtman*. De lengte van de teksten varieert van vier regels tot tientallen bladzijden. Naast handschriften is er drukwerk ingebonden. Het merendeel is berijmd. De tekstsoorten zijn uiterst divers. Naast echte spotdichten (*Schimpschrift op den advocaet Smytegeld*) zien we voorbeelden van nepnieuws (*Nieuw Nederlandsche Courant*), samenspraken (*Samenspraak Tusschen Een Wollenaaijster Bewint hebben Boek Houder Commissaris Kuijper en Een Notaris Jonge*), een boekenlijst met neptitels voor een veiling, een verhaal over kaartspelen afkomstig uit een almanak (*Een Zeker geval onlangs Voorgevallen tussen een heer en Zijn Knecht in london omtrent een Spel kaarten*), lofdichten, brieven enz. Een tweetal teksten is in het Frans geschreven, de rest in het Nederlands.

De band meet 17 x 21,6 cm, maar sommige van de ingebonden teksten zijn kleiner, andere zijn groter dan de band. In het laatste geval zijn de bladzijden zo naar binnen gevouwen dat ze binnen de band vallen. Er is geen doorlopende paginering, wel hebben sommige teksten een eigen nummering. De gebruikte jaartallen in de teksten lopen van 1702 tot 1781. Dat wijst erop dat de teksten na 1781 zijn ingebonden, mogelijk door de gelijknamige kleinzoon van Jan Pieter van den Brande, die leefde van 1734 tot 1793.

Jeremias

Het hekelspel is de enige tekst in de verzamelband, die gesitueerd is in Zeeuws-Vlaanderen. Een tweede exemplaar van het spel is (nog) niet aangetroffen.

⁴ Bijvoorbeeld ZB, Kluis 1078 C 86, Jan Pr van den Brande, *Illustre ambassade*.

⁵ ZA 469, inv.nr. 35: Jan Pr. van den Brande, *Illustre Ambassade*.

De tekst begint met twee folia informatie voor de lezer of toehoorder, waarna het spel volgt (folia 1 t/m 29). Toneelaanwijzingen bestaan voornamelijk uit de namen van de spreker(s), een enkele maal uit een stemmingsaanduiding of handlingsomschrijving. Over het decor en hoe te handelen en/of te spreken moeten de regisseur en de toneelspelers dus zelf beslissen. De verdeling in bedrijven en tonelen zijn duidelijk aangegeven. De tekstregels rijmen paarsgewijs op elkaar. Het toneelstuk *Jeremias* wordt opgevoerd door *de konst minnende Jongheid van de Vlaamsche Rhetorica anders genaamd, het gilde van de heilige Transfiguratie*. De plaats van handeling is het Prinsenhuis in Hulst en de opvoering vindt plaats op alle zondagen en heiligendagen van Pinksteren tot eind augustus van het jaar 1776. Het motto luidt: *quos Ego; sed motos praestas [sic⁶] Componere fluctus* (Vergilius)

(Ik, ik zou jullie...! Maar eerst de golven maar eens tot bedaren brengen).

Een hekelspel betekent ook: wat is realiteit en wat is fictie? De Transfiguratie is de bekende rederijkerskamer uit Hulst, die in de stadsrekeningen in 1618 voor de laatste keer genoemd wordt. De allerlaatste kennisgeving over deze kamer lezen we in 1687 bij Jacob van Lansberghe in zijn geschiedenis over de stad Hulst. Hij heeft van dit gilde een nieuw reglement op rijm uit 1621 onder ogen gehad. 'Tegenwoordig [dus 1687] is deselve Broederschap in ongebruyck.'⁷ Er staat dus niet dat het gilde is opgeheven en misschien heeft het een ondergronds leven geleid tot in 1776. Er kan natuurlijk ook sprake zijn van een heroprichting. Een feit is echter dat er geen enkel spoor is gevonden van het bestaan van dit gilde in en rond 1776.

Het Prinsenhuis in Hulst is het huidige gebouw van Museum De Vier Ambachten in de Steenstraat 28. Het huis wordt zo genoemd omdat het vanaf 1645 in bezit was van de Oranjes. Daaraan kwam een eind op 13 december 1771 toen het werd gekocht door predikant Johannes Arnoldus Heeser.⁸ Er is dus sprake van toneelopvoeringen op zondagen en heiligendagen door een katholiek gilde in het huis van een predikant. Dat lijkt niet erg waarschijnlijk. Het was in die dagen niet gangbaar om een toneelspel langdurig en veelvuldig op te voeren. Het is trouwens de vraag of men met dit spel over zo'n lange periode voldoende publiek zou aanspreken. En hoewel we weten dat dit gebouw indertijd groter was dan thans, is het

6 Er behoort te staan: *praestat*.

7 J. van Lansberghe, *Beschryvinge van de stad Hulst*. 's-Gravenhage, 1687 [facsimile uitgave 1991], 216.

8 GAH 1207-1215, Register van transporten en plechten, 24 okt. 1771, ff. 271v-273r.

onzeker of het toen geschikt was voor toneelopvoeringen. Daarnaast was er voor zo'n uitvoering toestemming vereist van de magistraat. De resoluties van Hulst uit de tweede helft van de achttiende eeuw maken duidelijk dat de aanvragen voor een opvoering summier waren en dat ze vrijwel altijd werden afgewezen. Vermelding van een rekest voor deze toneelreeks is niet gevonden. In het stuk zelf wordt nota bene het bijwonen van toneelopvoeringen gelaakt! Dus de stelligheid waarmee de opvoeringen werden aangekondigd is niet in lijn met de omstandigheden en het beleid dat de magistraat van Hulst aanhield. We kunnen er dan ook vanuit gaan dat dit spel zeker niet is opgevoerd zoals in de inleiding wordt aangekondigd. Het is zelfs de vraag of het ooit tot een opvoering is gekomen.

Het spel bestaat uit drie bedrijven met de volgende rolverdeling: schriftgeleerde Jeremias en zijn vrouw Proserpina en twee ambtgenoten van Jeremias, te weten Jacobus en Johannes; een groep kaartspelers bestaande uit: Cornelis de Hoofdman, Barnaba, Casper Plijtrok, Willem Scriba en Pieter Buskruijd; twee hoofden van de schuttersgilden: Pieter Buskruijd en Jonker Benjamen en de heiligen St. Sebastiaan, St. Christoffel en St. Joris.

Het eerste bedrijf

Om de leesbaarheid niet te verstoren, zijn de citaten uit het toneelstuk in de tekst zelf steeds cursief gedrukt zonder nadere vermelding.

We maken kennis met Jeremias en Proserpina in zijn studeerkamer. Met de nodige verontschuldiging komt zij manlief storen tijdens zijn studie voor de volgende preek. Hij is daar overgevoelig voor en reageert driftig met: *Ik wenschte dat gij was een uur ver uit mijn oogen*, waarna nog tal van onvriendelijke aansporingen volgden om snel op te hoepelen. Proserpina schrikt ervan en maant hem tot kalmte: *zus, zus mijn Lieve Man, Gij weet hoe dat de drift uw Lighaam schaade kan*. Eerder had hij namelijk tijdens een woedeaanval bloed gespuwd. Bovendien legt ze uit: *Hetgeen ik zeggen wil is gansche geen ijd'le praat, Maar iets dat uw Persoon, uw ampt en pligt aangaat*. Hierdoor overtuigd mag zij toch haar zegje doen, maar ze moet wel opschieten, want hij moet zijn hele preek nog uit zijn hoofd leren. Proserpina zelf had trouwens ook niet veel tijd,

want ik moet nog vloer gaan schrobben met de meid, En 't koper en het Tin ook nog wat afgaan schuuren. Tevergeefs had haar lieve schat op de nationale biddag gepreekt tegen 't gruw'lijk voltespel, die vinding van de hel.

*maar al dat roepen en het dond'ren van uw stem,
 Heeft op dit Sodoma geen slot, geen vat nog klem,
 want ik heb zeedert van mijn vrinden weer vernoomen,
 Dat bij Cornelius de Hoofdman 't zaamen koomen,
 Piet Buskruid en zijn zoon, Kasplijtrok, Barnaba
 En t hoofd van die Partij wilhelmus Scriba*

Woensdag na het uitgaan van de kerk speelden zij het kaartspel volte met open raam. Jeremias reageert hierop hevig ontsteld (zijn bloed stolt in zijn aderen): *Mijn hoofthair rijst omhoog, mijn Pruijk drijgd mij t'ontvallen, wat boosheid heerscht niet al in deze vlaamsche wallen.*⁹ Met weemoed denkt hij terug aan betere tijden: *Gelukkig dorp aan Zee, gelukkig Duin en Strand.* Er kwam daar wel hoererijs voor, maar dat was lang zo erg niet als het voltespel.

Zijn woede verergerde toen Proserpina's dienstmaagd Canaar [canard = vals bericht] haar mevrouw uit de eerste hand wist te vertellen hoe Casper Plijtrok zondagmiddag met zijn vrouw en schoonzus in de sjees naar Stekene reed om aldaar een toneelvoorstelling bij te wonen: *wat monsters uit de Hel bewoone deeze stad.* Ze versmaden niet alleen Gods woord, maar nemen ook een loopje met het geloof. En hoewel hij zich moe voelt, besluit hij toch zijn collega's op te zoeken. Eerst bezoekt hij Jacob en klaagt dat hij liever dood zou zijn *dan dat ik bij dit volk nog lang zouw moeten wonen en vervolgt met wat zat ik daar gerust aan Nereus Pekelplas. Daar was ik wel gesien, gelieft bij mijn gemeente, En hier veragt, bespot dat raakt mij tot 't gebeente.* Zo ga je toch niet om met predikanten.

Het dreigende voorbeeld van Jeremias in zijn preek over Jeremias 7 [waarin de toorn Gods over Juda wordt behandeld] had niets uitgehaald en hij vertelt Jacob van het zondige voltespel dat gespeeld werd en van het bijwonen van een paaps toneelspel, nota bene door Casper Plijtrok die lid was van de consistorie.¹⁰ Jeremias heeft zin om de man op zijn bek te slaan als hij hem zou ontmoeten. Jacobus is het met Jeremias eens dat het volk hiervoor eigenlijk gestraft zou moeten worden: *Maar Jeremias Lief men laat ons dog maer blaffen.* Hij acht aandacht in de preek voor deze kwesties alleen zinvol als collega Jan meedoet, dus brengen ze gezamenlijk collega schriftgeleerde Johannes een bezoek.

9 'Vlaamse wallen' is een verwijzing naar de stadswallen van Hulst.

10 Bij de protestanten is de consistorie de lokale kerkenraad, het hoogste orgaan ter plekke.

Deze ziet direct dat er iets aan schort en hij geeft Jeremias de ruimte om zijn hart te luchten. En die vertelt dat hij op de biddag het volk nadrukkelijk heeft gewaarschuwd voor het voltespel dat naar de hel leidt, maar dat zelfs zijn zonen [die van Johannes], te weten Casper Plijtrok en Willem Scriba, in gezelschap van de oude Barnaba, Pieter Buskruid en Cornelis de Hoofdman dit vervloekte spel hebben gespeeld. En nog wel op woensdag na het uitgaan van de kerk. Bovendien is Casper op Pinksterzondag ook nog uitgereden om een paaps toneelspel bij te wonen *In plaats van in de kerk zijn Schepper eer te bien*. Het is de hoogste tijd om dit kwaad te keren: de zondaars moeten met naam en toenaam worden bekendgemaakt. Jeremias hoopt dat Johannes bereid is om met hen mee te doen. Jacobus doet mee en heeft zelfs gedreigd om de gemeente te verlaten, maar het volk denkt: *wat bruid¹¹ ons die gek en seggen dat hij loopt: voor Elfhondert Ponden, word'er weer ligtelijk een ander Paap gevonden.*¹²

Johannes is te allen tijde bereid om het kwaad te weerstaan, maar wat is er tegen het voltespel? Wat is er meer mis met dat spel dan met andere kaartspelen? Trouwens hoe weet Jeremias dit allemaal zo precies? Jeremias geeft dan toe het fijne er niet van te weten. Johannes legt uit dat de profeet het heeft over diefstal, hoererij en overspel. Beperk je daarom tot de zonden die de Profeet bedoelt. Voor Johannes is het dienen van Gods zaak een van zijn eerste plichten, maar hij voelt er weinig voor om zich vanaf de preekstoel belachelijk te maken. Hij vindt dat Jeremias de dienaren van de Roomse Kerk regelmatig beschimpt en wel met zoveel geraas en getier dat hij geen haar beter is dan zij. Zelf preekt Johannes al 36 jaar en hij is nooit zo ver gegaan dat hij aanleiding gaf tot spotternij door krachteloze termen en eindeloos gehamer op eenzelfde thema zoals Jeremias wekelijks doet. Het gaat tegen de leer van Christus in om op zo'n hatelijke manier het publiek verwijten te maken. En natuurlijk pleit hij niet voor kaarten of toneelbezoek op kerkdagen, maar het is ongepast om overtreders uit te maken voor monsters. *Het schelden en getier past dwaaze maar geen wijzen*. Laat dat voltespel met rust, anders verdien je een plekje in het gekkenhuis.

11 Bruiten: het spelen van het kaartspel Belle-bruid (belbruit is ook een term bij het voltespel). Zie voor de uitleg van het voltespel: *Nieuw Vermeerdert Kort en Grondig Onderwijs van het Al-om-Vermaard en zeer Vermakelyk Volte-spel. Als mede van het A L'hombre en Piketten*. 's-Gravenhage, 1721.

12 Vreemde uitspraak, want het betreft hier de vervanging van een predikant en niet die van een priester. Het bedrag van 1100 pond is trouwens belachelijk hoog. Ter vergelijking: de stadsrekening van Hulst 1772 laat zien dat de thesaurier en de griffier per jaar ca. 45 pond verdienden; GAH 252-272, Stadsrekeningen Hulst, deel 1771-1777, 1772, 23recto en 23verso.

Jeremias volhardt echter in zijn standpunt, er zijn nog mensen die zijn optreden weten te waarderen, zoals zijn kapper. Die heeft niet veel verstand, maar is van de rechte leer en verdoemt eenieder die niet leeft volgens de leerregels van de Dordtse Synode.¹³ Hij weet tenminste hoe het hoort. Johannes beseft dat zijn wijze raad om deze kwesties met rust te laten, niet wordt opgevolgd. Hij doet een beroep op Jacobus om wel verstandig te zijn. Deze is het met Johannes eens dat de preekstoel veel te waardig is om daarop deze kwesties aan te snijden en ook hij doet een beroep op Jeremias om dit in te zien, maar die zal blijven strijden tegen het voltespel en het paaps toneel, zelfs als de kerk leegloopt.

Commentaar eerste bedrijf

De locatie van de opvoering, zo blijkt uit de aankondiging, is Hulst. Het blijkt tevens de locatie van het toneelspel zelf te zijn. Op folio drie lezen we *wat boosheid heerscht niet al in deze vlaamsche wallen*, maar het onweerlegbare bewijs wordt geleverd door de opgevoerde personages. De drie schriftgeleerden zijn allen predikant en in Hulst kende men in die tijd drie predikanten: Johannes Arnoldus Heeser, Jacobus Cremer en Johannes Wilhelmus Paris.

Van Heeser bleek hierboven al dat hij de eigenaar was van Het Prinsenhuis, de plek waar het toneelstuk zou worden opgevoerd. Er zijn aanwijzingen in de tekst waaruit blijkt dat hij de figuur van Jeremias is. Deze denkt op een gegeven moment terug aan de plek waar hij ooit woonde: *Gelukkig dorp aan Zee, gelukkig Duin en Strand* (f. 3) en *wat zat ik daar gerust aan Nereus plas* (= de Noordzee, f. 5). Johannes Arnoldus Heeser is als kandidaat bevestigd te Wijk aan Zee in 1752 en vandaar te Hulst in 1769.¹⁴ Jeremias staat dus voor de predikant Johannes Arnoldus Heeser. Jeremias is getrouwd met Proserpina (de helgodin; gemalin van Pluto; figuurlijk: eene booze vrouw). Ze komt naar voren als een echte roddeltante. De vrouw van Heeser was Elizabeth Verheur. Er is geen informatie gevonden over Heeser en zijn vrouw, die strookt met de lasterlijke feiten in het toneelspel. De schriftgeleerde Johannes komt overeen met predikant Johannes Wilhelmus Paris uit Hulst. Vanaf juli 1738 is hij daar werkzaam, vandaar zijn verzuchting in het spel *'k heb ses en dertig Jaar gods woord hier reeds verkondigd* (f. 9). Het is dan dus 1774, niet het jaar van de opvoering, maar wellicht van het schrijven van het toneelstuk. Verder zijn er nog zijn twee zonen Casparis Plijtrok en Willem Scriba. Paris had

13 De Dordtse Synode werd gehouden van 1618-1619.

14 W.M.C. Regt, *Naamlijst der Predikanten van Zeeland, 1565-1938* (www.zeeuwengezocht.nl), 387-388.

inderdaad zoons met deze voornamen. Voor Jacobus Cremer hebben we als enig feit dat er een schriftgeleerde in het spel is met dezelfde voor naam en Cremer was in 1774 predikant in Hulst. We kunnen dan ook besluiten dat dit toneelspel refereert aan personen en situaties in de werkelijkheid van het toenmalige Hulst.

Jeremias (Heeser) wordt neergezet als de gebeten hond, terwijl Jacobus (Cremer) overkomt als meeloper. Eerst is hij het eens met Jeremias en later sluit hij zich aan bij de opvattingen van Johannes (Paris). Deze wordt afgeschilderd als de oude wijze man die begrip toont voor wat er in de wereld speelt. Hij vindt Jeremias geen haar beter dan de katholieken. Vreemd is dat Jeremias bijstand vraagt aan Johannes, terwijl hij kritisch is over diens zonen: de een bezoekt een katholiek toneelstuk (verderop blijkt dat het toneelspel over het leven van Sint-Joris handelde), de ander wordt genoemd als voorman bij de voltespelers. Begrijpelijk dat Johannes op zijn beurt Jeremias uitmaakt voor een dwaas. Hier liggen protestanten met elkaar overhoop. Er lijkt maar één conclusie mogelijk: protestanten deugen niet of op z'n minst deze predikanten en hun familie niet. Eveneens opmerkelijk is dat bij de vervanging van een predikant het woord 'paap' wordt gebezigd, dus een scheldwoord dat normaal gebruikt wordt voor katholieken, geldt hier voor een protestant. In al deze situaties worden de protestanten negatief afgeschilderd.

Het tweede bedrijf

Dit bedrijf begint met een gesprek tussen de broers Casper Plijtrok en Willem Scriba. Jeremias wordt door Casper uitgemaakt voor een paap, omdat hij enorm beledigd is door de schriftgeleerde: deze heeft Casper en zijn vrouw en de vrouw van Willem in het openbaar uitgemaakt voor goddelozen en *Monsters der natuur*. Hij wil Jeremias hiervoor ter verantwoording roepen bij de magistraat. Willem raadt dat af, want niemand maakt zich druk om Jeremias' gescheld, waarna Willem vervolgt met enkele roddels over Jeremias. Zo was hij drie maanden afwezig, terwijl hij zich liet vervangen door een proponent¹⁵ die voor het invallen schandelijk veel geld ontving. Toen Jeremias in Hulst kwam wonen, bleek zijn huisraad van zo weinig waarde dat een blind paard geen schade kon aanrichten en zonder Duitse hulp was er niets terecht gekomen van het nieuwe timmerwerk aan zijn huis. Hij liet dat werk door die man zogenaamd verrichten uit naastenliefde, maar had er ondertussen zelf voordeel bij. Dat heeft Jeremias veel krediet gekost en nu wreekt hij zich op deze wijze. Fijntjes wijst Willem zijn broer Casper erop dat hij

---

15 Een afgestudeerd theoloog die mag preken en beroepen kan worden.

aanvankelijk Jeremias de hemel in prees en verdedigde, maar dat hij nu kennis heeft kunnen maken met diens ware aard. Willem zelf ergert zich meer aan het razen en tieren tegen het voltespel, ook al ligt hij er niet wakker van. Gun Jeremias maar zijn pleziertje als hij schelden wil, hij houdt vanzelf een keer op.

Cornelis de Hoofdman gaat langs bij Pieter Buskruid om hem uit te nodigen voor een partijtje volte en vertelt dat Buurman Barnaba is uitgenodigd, evenals Willem Scriba en zijn broer. Pieter aarzelt, want het is woensdag, de dag van kerkbezoek en Jeremias heeft verboden om op deze dag volte te spelen. Cornelis reageert hierop met: *zeg sopt gij mij mijn vriend, hoe heb ik het met uw, zeg aan Jeremias vrij, Monsieur baisez moncu*. Cornelis heeft expres deze dag uitgezocht om Jeremias en zijn vrouw dwars te zitten. *De gantsche stad verragt Jeremias bitse Preeken, Zijn ampt genootte zelfs er niet veel goeds van spreken*. Uiteindelijk stemt Pieter in als de blinden maar gesloten blijven.

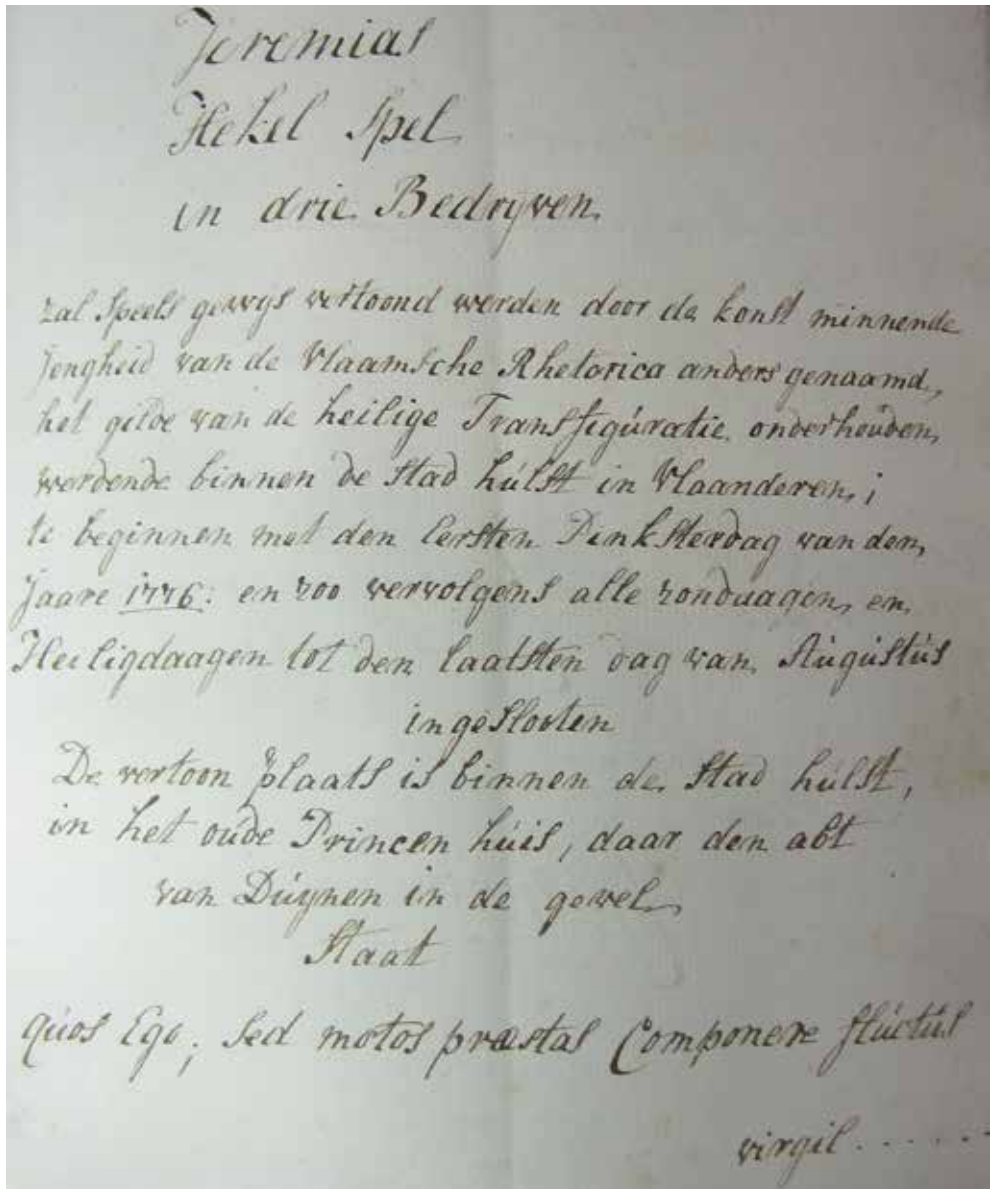
Om klokslag vijf uur heet Cornelis zijn gasten welkom en de kaarten bepalen dat hij met Barnaba en dat Piet met Willem samenspeelt, terwijl Casper fungeert als calefactor (een scheidsrechter die het spel bijhoudt en de drankjes verzorgt). Ze brengen een toast uit op Jeremias, de patroon van het edele voltespel. Om half negen is het partijtje afgelopen.

Commentaar tweede bedrijf

Johannes Willem Paris trouwt in 1741 met Johanna Theodora Streso en zij krijgen, net als de schrijftgeleerde Johannes in het toneelstuk, twee zonen: Emanuel Casper Jacobus Paris (1742) en Egbert Willem Theodoor Paris (1743). De eerste (Casper Plijtrok in het spel) wordt meester in de rechten: hij dient als advocaat, schepen en als griffier van Hulst. De tweede (Willem Scriba) wordt griffier van Hulst en schepen van het Hulsterambacht. Hun toneelnamen blijken gekoppeld aan hun bezigheden in het dagelijks leven. De twee broers trouwen twee zusters. Willem Paris trouwt in 1771 met Cornelia Jacoba Versluys. Zijn broer Casper Paris trouwt als weduwnaar in 1774 met Theodora Jacoba Cornelia Versluys.

Het gedrag van Casper Plijtrok en Willem Scriba in het spel valt voor predikantszonen merkwaardig te noemen. Zo maakt Casper Jeremias uit voor paap en vertelt Willem roddels over Jeremias. Kaarten en drinken past trouwens niet direct bij predikantszonen.¹⁶ Ook Cornelis de Hoofdman laat zich niet onbetuigd

¹⁶ Het wordt nog vreemder als men bedenkt dat beiden in werkelijkheid ook nog actief waren als ouderling. Zie: GAH 81, Hervormde Gemeente Hulst. Jaarlijks staan er lijsten met ouderlingen vermeld. Willem Paris was ouderling van 1769-1774, Casper Paris in 1773 en 1774.

Titelpagina Jeremias (Fotografie Dries van Dixhoorn)

als het om Jeremias gaat. Hij laat zich grof over hem uit en daagt hem uit door vol-
te te spelen op de dag van de kerkgang. Trouwens uit alles blijkt dat niet Willem,
maar hij de leider is van de kaartclub.

In dit bedrijf worden weer uitsluitend protestanten belachelijk gemaakt en nog wel door geloofsgenoten en opnieuw gebruiken ze het scheldwoord 'paap' voor elkaar. Overigens zijn er voor deze lasterpraatjes richting Jeremias (Heeser) geen aanwijzingen gevonden, die de aantijgingen ondersteunen.

Het derde bedrijf

In gesprek zijn Jonker Benjamin en Pieter Buskruid. Ze staan beiden aan het hoofd van beroemde schuttersgildes die vroeger in Hulst het gezag en de macht van de graaf van Vlaanderen handhaafden, maar nu zijn de gildes niet meer in tel. De jonker kwam Pieter eigenlijk om raad vragen. Wat zouden ze kunnen beginnen tegen de lasterpraatjes van de geestelijkheid (*De geestelijkheid na 't schijnt, die maaken een verbond, om al te zeggen 't geen hun maar komt voor den mond.*). De mannen zijn van plan de eer van hun gildes hoog te houden en Pieter wil net uitleggen dat zo'n aanpak veel tijd en overleg vergt als hij wordt onderbroken: drie wolken dalen uit de hemel neer omringd door zonnestrallen en de aarde begint te beven. Achtereenvolgens verschijnt er een naakte man die doorboord is met pijlen, een reus gekleed in een zwarte pij en een heldhaftige ridder op een paard gewapend met lans en schild. De naakte man wenkt Pieter.

Het is niemand minder dan Sint-Sebastiaan die zich tot hem richt en vertelt over de daden en gebeurtenissen uit zijn leven. De kerk heeft hem heilig verklaard en zelfs een eigen naamdag bezorgd.¹⁷ Hij heeft gehoord van de kwaadsprekerij over de broederschap. Maar was het niet het schuttersgilde van Sint-Sebastiaan dat in het verleden voor de graaf van Vlaanderen streed? *En schoon deez' Stad en Land voor Fredrik¹⁸ moest bukken soo wil nog tans de staat mijn gilde niet verdrucken.* Sebastiaan weet dat de geestelijkheid alle leden van het gilde verdoemt. Dus Pieter, als hoofdman, wordt gemaand om zijn schutterij hiertegen in bescherming te nemen: *Toon dat de schutterij aan uw is veel te Lief, hun Privilegien moet gij gestaag beschermen; (...) En waken tot hun roem tot eer van mijnen naam.* Pieter zegt dat toe.

Vervolgens neemt Sint-Christoffel het woord en wendt zich tot Benjamin. Hij is de Christophoris *wiens staf men heeft zien bloeien* en vervolgens vertelt hij over

17 Sint-Sebastiaan stierf de martelaarsdood doorboord met pijlen. Met Gods hulp bleef hij in leven en uiteindelijk liet keizer Diocletianus hem doodgeselen. Zijn naamdag is op 20 januari. (Zie www.heiligen.net) Sebastiaan is de patroonheilige van het schuttersgilde van de handboog.

18 Te weten Frederik Hendrik die in 1645 Hulst veroverde.

de martelingen die hij heeft moeten ondergaan, maar die hij heeft overleefd.¹⁹ De heilige geeft Benjamin de opdracht om als hoofdman de eer van het gilde hoog te houden *En wil voor geestlijkheid of wie het ook mag weezen, Als gij uw pligt voldoet dog in 't geheel niet vreezen. Bewaard het oud octrooi door Carel ons ontleend.*²⁰ Als hij dat doet, zal het lasteren wel stoppen en Benjamin belooft het bevel op te volgen.

Sint-Joris spreekt beide mannen aan, want zij zijn allebei ook lid van zijn gilde. Sint-Joris bespreekt een belangrijk deel van zijn levensloop, over de martelingen die hij moest ondergaan en de wonderen die hij verrichtte. Dit alles met de hulp van God en tot heil van het Christendom. Hij werd zelfs de patroonheilige van het Britse rijk.²¹ Ook het schuttersgilde van Sint-Joris in Hulst heeft als een leeuw gevochten voor de graaf van Vlaanderen en dit jaar heeft men zelfs een verhaal over zijn leven vertoond in Stekene. Deze heilige is eveneens vertoond over de lasteringen van *een geestelijk Man*. Met zijn grote mond is deze vast niet zo flink om te sterven als martelaar voor Christus. Na zijn betoog verzoekt hij beide mannen om de eer van Sint-Joris hoog te houden. Zij beloven over zijn goede naam en de schutterij te zullen waken. De drie heiligen vertrouwen de mannen op hun woord en keren weer hemelwaarts.

Commentaar derde bedrijf

Over ieder van deze heiligen bestaan verschillende legendes. Niet alle gegevens lijken correct. Van de drie genoemde schutterijen hebben we alleen nog rekeningboeken van Sint-Sebastiaan (1642-1821). Het is onbekend naar wie de namen van de hoofdmannen verwijzen.

19 Zijn hoofd werd afgedekt met vuur, maar Christoffel gloeide niet, net zomin als toen hij op een ijzeren ledikant lag en men onder hem vuurtje stookte. Zelfs pijlen die zijn lichaam en ogen doorboorden, konden hem niet deren: hij genas door zijn eigen bloed. Het is merkwaardig dat de kern van de legende van Christoffel, namelijk dat hij met Christus op zijn schouder de Jordaan oversteekt, niet wordt vermeld in het toneelstuk. Voor de vermelde martelingen is geen bevestiging gevonden. De naamdag van Christoffel is 25 juli, maar hij is inmiddels verwijderd uit de liturgische kalender wegens gebrek aan historische feiten. Christoffel is de patroonheilige van het schuttersgilde van de haakbus.

20 Namelijk het octrooi van Karel V van 20 juni 1531 met de statuten van het gilde van de busse.

21 De broederschap Sint-Joris is het schuttersgilde van de voetboog. Zijn naamdag is niet 25 april zoals in het spel vermeld staat, maar 23 april. Ook hij is verwijderd uit de heiligenkalender. Het grootste wonder dat Sint-Joris verrichtte, was het overwinnen van de draak, daarnaast was hij een held in diverse oorlogen. Zijn oprechte geloof hielp hem door zijn martelingen heen, zoals folteringen met vuur en ijzer, radbraken op het rad, het dragen van schoenen van gloeiende ijzeren platen enz. Dit alles vond plaats in het rijk van Diocletianus die Sint-Joris overleverde aan de wrede rechter Dacianus.

Wat bij Sint-Sebastiaan opvalt, is het onderscheid tussen 'geestelijkheid' en 'kerk'. De geestelijkheid is de groep van de kwaadsprekers met wie de protestanten worden bedoeld. De kerk heeft Sint-Sebastiaan heiligverklaard en dat kan alleen de katholieke kerk zijn. Opnieuw zijn het de protestanten die het moeten ontgelden en wat tot het katholieke behoort, moet behouden blijven en boogt op een glorieus verleden. Ook Christoffel heeft het over de geestelijkheid die zijn gilde belastert. Bij Sint-Joris gaat het om een geestelijk man met wie Jeremias wordt bedoeld. Bij alle drie wordt met een beschuldigende vinger richting de protestanten gewezen.

Dit derde bedrijf laat zien dat protestanten niet deugen en dat de katholieke waarden behouden moeten blijven. Het is te beschouwen als tegenhanger van het eerste: de drie heiligen tegenover de drie protestantse schriftgeleerden. De katholieken zetten het zwaarste geschut in dat ze hebben, te weten hun heiligen.

Het Zeeuws Genootschap

De predikanten Jacobus Cremer en Johannes Wilhelmus Paris stonden model voor de schriftgeleerden Jacobus en Johannes uit het toneelstuk. Beiden zijn lid geweest van het Zeeuws Genootschap, Cremer echter pas nadat hij was vertrokken van Hulst naar Middelburg, maar Paris werd lid niet lang na de oprichting van het Genootschap. De vraag die je hierbij kunt stellen is: Hoe kwam men in het afgelegen Hulst in aanraking met het Zeeuws Genootschap of met de academische wereld in het algemeen? Dat was kennelijk nog zo eenvoudig niet. Als we de naamlijst van de leden en de naamlijst van de directeuren raadplegen, kunnen we vaststellen dat J.W. Paris in 1769 de eerste was uit Staats-Vlaanderen, die werd ingeschreven. De tweede was Isaac Henri Gallandat in 1785, stadsdokter in Hulst. Het zou tot 1816 duren voordat een derde persoon uit Staats-Vlaanderen zich liet inschrijven. Paris staat ingeschreven als 'predikant in de gemeente van Christus te Hulst'²² Als jaar van uitschrijving wordt 1778 vermeld. In maart 1776 echter krijgt hij een beroerte en hij wordt te Hulst begraven op 14 december 1776.

Hoe hij ertoe gekomen is, zich aan te sluiten bij het Genootschap is lastig vast te stellen. Een mogelijke verklaring is zijn contact met predikant Jacob Willemsen uit Middelburg. Voordat Paris in 1735 predikant werd in IJzendijke heeft hij in Middelburg werkzaamheden als bijstand (van Willemsen?) in het pastoraat ver-

22 ZA KZGW 121, Alfabetische naamlijst der leden, 4.

richt.²³ Jacobus Willemsen werd lid van het Genootschap in 1768²⁴ en staat ingeschreven als professor en predikant in de Nederduitse Gemeente te Middelburg. Wellicht heeft hij Paris op de mogelijkheid van een lidmaatschap gewezen. Een paar jaar na het overlijden van Paris geeft Willemsen in 1779 een tweede druk uit van de op rijm gestelde *Nieuwjaarsgift* van Paris.²⁵

Voor Cremer was Hulst de opstap naar Middelburg. Hij stond bekend als een begaafd godgeleerde en meer dan eens werd hij voorgedragen als hoogleraar,²⁶ maar net als Paris heeft hij weinig gepubliceerd.²⁷ In een vroeg-negentiende-eeuwse geschiedenis van de Hervormde Kerk wordt hij omschreven als 'één der eerste, zelfdenkende, verlichte, godgeleerden zijns tijds, die een schrander doorzicht had in vele bijbelplaatsen, betrekkelijk tot de dogmatiek.'²⁸ Uit correspondentie met Adriaan Kluit (lid van het Genootschap van 1776-1807) blijkt dat Cremer zijn verblijf in Hulst problematisch vond: 'Nu nog iets van mijnen Frederik III dien ik wenschte al klaar en in druk te hebben maar vinde mij hier zo afgezonderd, dat ik niet kan spoeden zo't behoort.'²⁹ Het gaat om een studie over Frederik III van de Palts (1515-1576).³⁰ Omdat Cremer onvoldoende bronnen tot zijn beschikking had, stelde hij zijn vragen daarover aan Kluit. Cremer was lid van het Zeeuws Genootschap van 1793-1797.

Katholiek en protestant

Het feit dat in het toneelstuk predikanten en heiligen een belangrijke rol spelen, doet de vraag rijzen of we te maken hebben met een bewerking uit katholieke of uit protestantse hoek. En: zijn het de katholieken of juist de protestanten die het

23 H. de Jong, Jacobus Willemsen (1698-1780). Lampeaans godgeleerde in het 'dierbaar' Middelburg. In: *Archief*, 1991, 33-120, 97.

24 De officiële erkenning van het Genootschap is in 1769. Willemsen was dus al lid voordat het Genootschap werd erkend. Zie ook de bijdrage van Peter van Druenen elders in deze bundel.

25 Zie bijlage I (de bij dit artikel behorende bijlagen I en II zijn geplaatst na het laatste artikel in deze bundel) voor de publicaties van J.W. Paris. Zie ook de bijdrage van Willem Peene in deze bundel.

26 Zie bijvoorbeeld: L.A. van Langeraad e.a., *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, deel 2. Utrecht, 1908-1918, 318.

27 Zie bijlage I voor de publicaties van J. Cremer.

28 A. Ypeij en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, vierde deel. Breda, 1827, 63.

29 UBL LTK 1000, 24 december 1774.

30 Zie over Frederik III: Ds. van Kooten, 'Frederik de Vrome gaf opdracht tot schrijven Heidelbergse Catechismus'. Dit onderwerp verklaart de interesse van Cremer voor Frederik III. Een publicatie over Frederik III door Cremer is niet aangetroffen.

mikpunt van de satire zijn? Het is onvermijdelijk om bij de bespreking van die vragen de religieuze situatie in Hulst te betrekken. Sinds de verovering in 1645 van Hulst door Frederik Hendrik is de officiële godsdienst protestants. Dit hield in dat iedereen in overheidsdienst de protestantse godsdienst moest aanhangen. De praktijk was echter dat het overgrote deel van de bevolking katholiek was en bleef tot de komst van de Fransen in 1794. Zo blijkt uit een telling van de dopen over de jaren 1770-1774 dat 72,4 % katholiek werd gedoopt en 26,8 % protestant. In de eerste helft van de achttiende eeuw was het verschil tussen beide kleiner, maar vanaf 1745 zijn de katholieken fors in de meerderheid.³¹ Bij de Franse bezetting in 1747 waren de predikanten, onder wie Paris, dan ook ongerust over hoe het verder zou gaan met de gereformeerde godsdienst in Hulst en wellicht nog belangrijker: wilde de Raad van State hun traktement nog wel betalen? De Fransen legden de predikanten uiteindelijk niets in de weg.³² In 1773 beijverde de magistraat zich door het uitvaardigen van resoluties aangaande gemengde huwelijken. De predikanten moesten alles in het werk stellen dat er bij de ondertrouw al werd afgesproken dat de kinderen in de hervormde kerk gedoopt zouden worden en in die leer zouden worden opgevoed.³³

Wie is het mikpunt van de satire?

In de aankondiging lezen we dat het hekelspel wordt opgevoerd door (de niet bestaande): 'konst minnende Jongheid van de Vlaamsche Rhetorica anders genaamd, het gilde van de heilige Transfiguratie.' Een protestant zou een dergelijke formulering (waarschijnlijk) niet snel gebruiken, zelfs voor een katholiek is dit een ietwat omstandige beschrijving. Toen het gilde nog bestond, sprak men kortweg van De Transfiguratie.

De opvoeringsplaats is het Prinsenhuis in Hulst, dat eigendom was van de predikant Heeser. De protestanten waren tegen toneelopvoeringen en opvoering door een katholiek gezelschap op deze plek behoort tot de onmogelijkheden. Het is predikant Heeser die met dit gegeven in discredit wordt gebracht.

31 N. Martens, *Religieuze verhoudingen in Hulst rond 1750*. Masterproef geschiedenis Universiteit Gent 2008-2009, 39.

32 J. de Kort, Het Doodboek der stad Hulst van Willem Tiberius Hattinga. In: *De Hattinga's. Predikanten, geneesheren, bestuurders en vooral kaartenmakers, hun geschiedenis en betekenis voor Hulst en Hulsterambacht*. Hulst 2015, 225.

33 GAH 81, Hervormde Gemeente Hulst, ff. 255-257 en ff. 260-261.

De schriftlezer Jeremias (Heeser) wordt als een idioot afgeschilderd door hem te laten razen en tieren over een kaartspel en een toneelopvoering. Het is bekend dat protestanten ertegen waren, maar dit optreden is buiten proporties. Ook zijn vrouw Proserpina wordt te kijk gezet door haar als huissloof en als roddeltante te presenteren. Opvallend is dat zijn collega's niet meegaan in Jeremias' geklaag. Johannes verwijt hem zelfs: *Gij spot al dikwils man met Romens kerk Dienaaren, Maar weet gij wel dat gij hun Juist zult eevenaaren, wanneer gij scheld en raast en tierd met groot geweld* (f. 9). Net zo opmerkelijk is de situatie rond de twee zonen van schriftgeleerde Johannes. Jeremias houdt hem voor dat zij volte spelen en het toneel bezoeken. Johannes vindt diefstal, hoererij en overspel veel grotere zonden, al geeft hij toe geen voorstander van toneelbezoek te zijn. Hij vergoelijkt in feite het gedrag van zijn zonen en toont daarmee een inconsequente, hypocriete houding. Wat verder opvalt is het grove taalgebruik van Cornelis de Hoofdman waar het Jeremias betreft: *zeg aan Jeremias vrij, Monsieur baisez moncu* (f. 18). Dit is een regelrechte provocatie.

In het derde bedrijf maakt Sint-Sebastiaan onderscheid tussen de geestelijkheid (protestanten) met hun lasterpraatjes en de kerk (katholieken) die hem de nodige eerbied betuigt. Sint-Joris is ontstemd over het gescheld van Jeremias (*een geestelijk Man*) op het toneelstuk (dat over Sint-Joris' leven handelt): *En waarom moet ik dog dan werden aangerand, Door woorden zonder klem en taal sonder verstand* (f. 29). De tegenstander wordt hier voor 'dom' uitgemaakt.

In het hekelspel wordt de lezer een tiental malen geconfronteerd met het woordje 'paaps', een negatieve aanduiding voor 'katholiek'. Met name het 'paaps toneel' vormt een bron van ergernis. Opvallend daarbij is dat de protestanten dit scheldwoord ook onder elkaar bezigen. Anderzijds is het getal drie prominent aanwezig: er zijn drie bedrijven, waarvan twee met drie tonelen; drie predikanten, drie heiligen en drie schuttersgilden. Dit lijkt een typisch katholiek kenmerk: het getal van de heilige drie-eenheid de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. De drie heiligen vormen de tegenhanger van de drie predikanten.

De conclusie van de hierboven naar voren gebrachte feiten is dat alleen de aanduiding 'paaps' anti-katholiek te noemen valt. De kracht van het effect van dit scheldwoord wordt echter verzwakt doordat de protestanten het ook tegen elkaar gebruiken. Voor de rest zijn het vooral de protestanten die het moeten ontgelden. Het motto van Vergilius lijkt hierbij aan te sluiten (in vertaling): 'Ik, ik zou jullie...! Maar eerst de golven maar eens tot bedaren brengen.' De katholieke (?) 'ik' (de

kerk?) die zich inhoudt om de opstandige protestant te temmen.³⁴ Het is een taak die wordt toebedeeld aan de hoofdmannen van de schuttersgilden.

Het lijkt erop dat de satire eerder gericht is op één bepaalde persoon (Heeser in de persoon van Jeremias) dan op protestanten in het algemeen. Alleen in het derde bedrijf is sprake van de algemene aanduiding *geestelijkheid*.

Het auteurschap

De eerste vijf geschriften in de verzamelband zijn geschreven met hetzelfde handschrift vermoedelijk aan de hand van een voorbeeld (het origineel?), want doorhalingen en verschrijvingen ontbreken. Dit houdt in dat er van het hekelspel minstens nog één ander exemplaar bestaan heeft. Maar wellicht waren er meer kopieën.

Over wie de auteur is, valt in dit stadium van onderzoek weinig te zeggen. Gezien het voorafgaande ligt een katholieke auteur voor de hand. Toch zijn er aanwijzingen voor een creatie uit protestantse hoek. In de aankondiging is er sprake van *de konst minnende Jongheid van de Vlaamsche Rhetorica*. In het resolutieboek van Hulst lezen we op 6 februari 1784 *de Requête gepresenteert door de rijmkonst minnende jonkheid binnen deeze stad*.³⁵ Een gelijksoortige omschrijving van de jeugd die van kunst houdt. Deze tekst is opgeschreven door de stadsgriffier en dat was Willem Egbert Theodorus Paris, de man die in het toneelstuk voorkomt als Willem Scriba. Dit verwijst enerzijds naar zijn beroep van griffier, anderzijds is het mogelijk dat tegelijkertijd bedoeld wordt, dat hij de schrijver is van het stuk en dan krijgt de naam een dubbele en slimme gelaagdheid. Het is voorts mogelijk dat hij de afschrijver is van de eerste vijf handschriften in de bundel *Schimpdigte*. Aangezien hij griffier was, is er genoeg handschriftelijk materiaal van zijn hand voorhanden om dit na te gaan. Het bezit van het geschrift in de familie Van den Brande (zie hieronder) wijst in de richting van deze predikantenfamilie. Aan de andere kant is het volstrekt onvoorstelbaar dat Willem Paris als zoon van een predikant en ouderling een dergelijk ondermijnd toneelstuk over de protestanten zou schrijven.³⁶

Zeker is in elk geval dat de auteur afkomstig moet zijn uit de elite van Hulst. Hij is op de hoogte van lokale weetjes in verband met de predikanten en hij kent

34 Wellicht moet hierbij ook gedacht worden aan Ezechiël 2 vs. 2-8: waarin Ezechiël van de Heere HEERE de opdracht krijgt om de wederspannige mensenkinderen tot de orde te roepen.

35 GAH 15, Resolutieboek 1782-1787, 6 februari 1784, f. 82r.

36 GAH 81, Hervormde Gemeente Hulst. W.E.T. Paris was ouderling van 1769-1774.

de geschiedenis van Hulst en van de heiligen goed. Om de satire te begrijpen moest ook de lezer de nodige kennis bezitten van de aangedragen feiten. Het beoogde publiek was vrijwel zeker de elite van Hulst in kleine dan wel grotere kring, katholiek dan wel protestant.

Hierboven is al betoogd dat dit hekelspel waarschijnlijk nooit is opgevoerd. Naast het Prinsenhuis als onmogelijke toneellocatie is er het ziekbed en overlijden van Johannes Paris in 1776. Ook Jacobus Cremer kreeg te maken met groot leed: zijn vrouw Johanna Jacoba Greeve overleed op 12 april 1776, waardoor hij met vier kinderen achterbleef. Het zou onkies zijn om een dergelijk toneelstuk bij die omstandigheden te laten opvoeren.

Als laatste rest nog de vraag hoe deze tekst bij de familie Van den Brande terecht is gekomen. We zagen reeds dat de zonen van Paris waren getrouwd met twee zussen uit de familie Versluys. Een van de broers van die zussen, Marinus Emanuel Cornelis Versluys (lid Zeeuws Genootschap van 1801-1825.³⁷), trouwde in 1794 met Maria Petronella van den Brande.³⁸ Zij was de achterkleindochter van Jan Pieter van de Brande uit de *Illustre Ambassade van Jan Pr. vanden Brande, Heere van Cleverskerke*, de eerste tekst uit de bundel. Via dit echtpaar kan het toneelspel voor of na hun huwelijk in de familie terecht zijn gekomen. Zij of haar vader heeft de verzamelband laten inbinden. In het geval van haar vader is de verzamelband trouwens ook bij haar terechtgekomen, want zij erfde zijn bibliotheek.³⁹

Besluit

Hoe nu verder? Het hekelspel moet uitvoeriger geanalyseerd worden: er moet aandacht zijn voor alle satirische elementen, taalkundige aspecten, vermelde historische feiten, toneelfiguren en het handschrift. Het spel moet zeker worden bestudeerd in samenhang met de overige teksten uit de bundel *Schimpdigten*. Nader beschouwing zal laten zien dat we met een scherpzinnige en geraffineerde tekst te maken hebben.

Er moet gezocht worden naar meer bronnen over Heeser die in de persoon van Jeremias enorm wordt verguisd in het toneelstuk. In verband met het auteurschap geldt hetzelfde voor de elite van Hulst, waarbij de bovenlaag van de katholieke gemeenschap niet mag ontbreken. En wat we bij dit alles niet uit het oog moeten verliezen: we hebben in het toneelspel te maken met fictie.

37 ZA KZGW 119, Alfabetische naamlijst der directeuren, 14.

38 ZA 469, Familie Van Reigersberg Versluys, nr. 23.

39 ZA 469, Familie Van Reigersberg Versluys, nr. 36. Executie van het testament op 3 april 1793.

Het onderzoeksgebied naar leden van het Zeeuws Genootschap kan worden verbreed naar bijvoorbeeld leden in afgelegen gebieden of leden die minder prominent zijn. Welke boeken lazen zij, schilderden ze, schreven ze gedichten of literaire werken, maakten ze muziek? Men nam ongetwijfeld op enigerlei wijze deel aan de culturele samenleving. Naast de gangbare archivalia zijn er voldoende bruikbare bronnen om mee aan de slag te gaan. Bijvoorbeeld de talrijke brievencollecties die de leden hebben nagelaten⁴⁰ of de recensies en berichten in een tijdschrift als *Boekzael der Geleerde Werrelt*. Verder valt te denken aan veilingcatalogi, testamenten en inventarissen, of...een literair werk.

---

40 De UBL bijvoorbeeld beschikt over een uitgebreide brievencollectie die digitaal ontsloten is.

Nawoord

Voetnoot 25 verwijst met: *Zie ook de bijdrage van Willem Peene in deze bundel*. Het is een verwijzing naar het artikel met de titel *De rol van religie in de beginjaren van het Zeeuws Genootschap*.¹ Peene schetst in een overzichtelijke uiteenzetting de vigerende geloofsopvattingen in die dagen, waarbij hij besluit met de – toch wel enigszins verrassende – conclusie dat de Genootschapsleden zich niet direct aanhanger toonden van de heersende dogmatische religie. “Er was veeleer sprake van een diffusere vorm van religie met een veelvoud aan perspectieven. Zij laat zich karakteriseren als een gematigd orthodoxe religiositeit die voorzichtig meebeweegt op de stroom van de tijd.”² Door middel van de artikelen in de *Verhandelingen* heeft het Genootschap zijn steentje bijgedragen aan deze beweging.

De visie van een ‘ruime’ blik in het religieuze veld doet onmiddellijk de vraag oprijzen of het rooms-katholicisme daarin ook een positie inneemt. Zover reikte de rek van de tolerantie echter niet. Peene concludeert aan de hand van een gedicht over de Opstand, dat in de *Verhandelingen* van 1773 wordt gepubliceerd,³ het volgende: “Voor de rooms-katholieke religie is dus geen officiële plaats toebedacht, maar van concrete bestrijding is geen sprake.”⁴ Het laatste is niet zo vreemd als we bedenken dat de verschillende protestantse stromingen vooral druk doende waren om hun eigen opvattingen te handhaven ten opzichte van elkaar.

Het is interessant om na te gaan of de fictionele Paris uit het toneelstuk (schriftgeleerde Johannes) raakvlakken vertoont met wat Willem Peene vertelt over Johannes Wilhelmus Paris in het echte leven. Als uitgangspunt poneert hij: “In zekere zin komen in het Genootschap religieuze voorstellingen naar voren die de kerk zou willen tegenhouden.”⁵ Paris nu, Genootschapslid van het eerste uur, levert zo’n religieus idee in de vorm van een publicatie over moraliteit en zedelijkheid.⁶

Daarin valt te lezen dat de mens in staat is tot zedelijke verbetering zonder beroep op bijbel of godsdienst, een dergelijke verbetering is een natuurlijk proces. Alle geestelijke wezens streven naar volmaaktheid en een mens heeft de verplichting om alles te bevorderen teneinde die volmaaktheid te bereiken. Dat is de zedelijke verplichting tot jezelf, je omgeving en vanzelfsprekend tot God. In de natuur gebeurt alles geleidelijk en zo komt de mens dus tot een “ongemerkte verbetering van de zielsvermogens.” Zoals gezegd heeft de mens geen bijbel nodig om vast te stellen wat goed en kwaad is. Daarvoor heb je je gezonde verstand en je wil om te oordelen en te besluiten om tot zedelijke verbetering te komen. Dat is het natuurlijke proces.⁷

---

¹ Volledige bronvermelding: Willem Peene, ‘De rol van religie in de beginjaren van het Zeeuws Genootschap’, in: Arjan van Dixhoorn, Henk Nellen, Francien Petiet (red.): *Een hoger streven. Bouwstenen voor een geschiedenis van het Zeeuws Genootschap, 1769-2019*, Vlissingen 2019, pp. 87-113.

² Ibidem: p. 113.

³ *Verhandelingen* III, Middelburg 1773, pp. LXXIII-LXXXIII. De titel van het gedicht luidt: *Nagedagten der Grondlegging en Herstelling der Nederlandsche Vryheid by gelegenheid van derzelver eeuwgetyde in den jaare MDCCLXXI*.

⁴ Peene, De rol van religie, p. 92.

⁵ Ibidem: p. 105.

⁶ J.W. Paris, ‘Psychologische en Moralische Aanmerkingen over het verband van Verstand en Wille’. In: *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch genootschap der wetenschappen te Vlissingen*, deel 4, Middelburg 1775, 453-499.

⁷ Peene, De rol van religie: p. 105-106.

Valt in deze stellingname de Paris (Johannes) uit het toneelstuk te herkennen? Met andere woorden: heeft de onbekende auteur van het toneelstuk hem afgeschilderd naar de werkelijkheid? En valt er iets te merken van een gedooghouding ten opzichte van het katholicisme? Uitspraken van Johannes in het spel zouden dienaangaande uitsluitel kunnen bieden.

Gezond verstand: hoe weet je trouwens dat dit spel zo erg is?

*Maar seg mij eens wat word in t volte dog begaan,
Dat gij met zoo veel Drift daar tegens uit kunt vaaren,
Als of in boosheid niets dat spel kan evenaaren,
wat steekt'er meer in dat, als in een ander spel,
Kent gij het zoo precies, hoe weet gij dat zoo wel⁸*

Gezond verstand: je bent geen haar beter dan de kathlieken die je beschimpt
Gedooghouding naar katholieken: verzachtend

*Gij spot al dikwils man met Romens kerk Dienaaren,
Maar weet gij wel dat gij hun Juist zult eevenaaren
wanneer gij scheld en raast en tierd met groot geweld⁹*

Streven naar volmaaktheid:

*'k heb ses en dertig Jaar godswoord hier reeds verkondigt,
En mij soo ver ik weet nooit in mijn Ampt bezondigt, (...)
Jk heb dikwils vrugt gedaan met leeren en vermaanen,
Maar nooit tot spotternij den weg mēe helpen baanen,
Door zotte temerij en woorden sonder klem (...)
Collega hoor gij preekt gestaadig onsen val,¹⁰*

Gezond verstand: er zijn ergere zaken om je druk om te maken
Zedelijke verplichting naar de omgeving: steek de hand in eigen boezem

*Daar word van diefstal en van hoererij gesproken,
van overspel en van de vreemde goôn te rooken,
En dier gelijke meer maar van geen tijt verdrijf
gelijk het volte is het geen niets heeft om 't lijf; (...)
ga deeze laster van uw eijgen huijs te keer¹¹*

Zedelijk oordeel: het is ongepast om mensen als monsters af te schilderen

*Dog egter past het niet voor monsters uitte schelde,
de geen die zulks doen (...)
Het schelden en getier past dwaaze maar geen wijzen.¹²*

Gedooghouding ten opzichte van katholieken

*En gij moogt van gods geest wel waarlijk melding maaken, (...)
Die geest heeft nooit geleerd zijn Naasten uit te schelden,
En van het bitterwoord van Paapsch of geus te melden,
Maar tot verdraagsaamheid en zagtheid aan gespoord,¹³*

---

⁸ Een hoger streven, p. 560.

⁹ Ibidem, p. 561.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem, p. 562.

¹² Ibidem.

Zedelijke verplichting naar de omgeving: spoort Jacobus aan tot kalmte
Gedooghouding ten opzichte van katholicisme: suggereert dat de term *Paapsch Toneel* ongepast is

*mijn waarde Jacob, uw verstand is veel te groot,
Dat dat een dwase drift uw ooit zoo zoud vervoeren;
Jk hoop niet dat gij ook op 't volte spel zult loeren,
of op het Paapsch Toneel (zoo als Collega 't noemdt;)¹⁴*

Geen dogmatiek maar een blik op de wereld die ruimdenkender is, zelfs de bijbel getuigt daarvan:

*Everard en andere ampt genooten,
Die reeds gestorven zijn die heeft het noit verdooten,
Het kwaad te weerstaan, maar noit kwam uit hun mond,
Jets't geen een Predikant ooit dwaas of gekkelijk stond, (...)
't is teegen Christus Leer als men Publijcq verwijt¹⁵*

Conclusie

Het is bijna schokkend om te ervaren dat het gedrag en de uitlatingen van predikant Johannes uit het toneelstuk parallel lopen met de denkbeelden die Paris in zijn *Psychologische en Moralische Aanmerkingen over het verband van Verstand en Wille* de lezer voorhoudt. De schrijver van het toneelstuk moet Paris dan wel zijn opvattingen goed gekend moet hebben en wellicht deelde hij deze.

Tegelijkertijd wordt het raadsel van de bedoeling van het spel vergroot. Moeten we de strekking nu opvatten als een pamflet tegen een te star en blindelings navolgen van de dogmatiek? Dat wordt dan wel hard aangepakt, wat predikant Heeser (Jeremias in het stuk) betreft, maar dat is niet ongebruikelijk bij satire, evenmin als het uitvergrooten en overdrijven van de vermeende tekortkomingen. De 'gedaante' van de religie dient dus een andere te zijn, dus de keuze voor *De Transfiguratie* als opvoerenden is ook niet toevallig.

Met dit resultaat begint het er steeds meer op te lijken dat de tekst toch wel eens uit protestantse hoek zou kunnen komen en dan komt de persoon van Willem Egbert Theodorus Paris (in het toneelstuk Willem Scriba), de zoon van predikant Paris, weer in beeld.¹⁶ Het derde bedrijf over de heiligen is dan misschien alleen opgevoerd om het te doen voorkomen dat een en ander uit katholieke hoek afkomstig is, maar in feite stelt dat geloof toch niet veel meer voor, het blijkt niet anders dan vergane glorie.

---

¹³ Ibidem, p. 564.

¹⁴ Een hoger streven, p. 564.

¹⁵ Ibidem 562. Everard verwijst naar Everardus Braam die predikant was in Hulst van 1751-1772.

¹⁶ Jan van Loo, 'Satire tussen 'deze Vlaamsche wallen'', in: Arjan van Dixhoorn, Henk Nellen, Francien Petiet (red.): *Een hoger streven. Bouwstenen voor een geschiedenis van het Zeeuws Genootschap, 1769-2019*, Vlissingen 2019, p. 282.